Farhange Razavi

Online ISSN: 2345-2560

https://www.farhangerazavi.ir

Applying Paul Grice's Cooperative Principle to the Discourse Analysis of Imam Riḍā's (as) Debates

Faroogh Nemati [1] **Shahla Shakibaee Far** [2]

1. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran (Author Corresponding): faroogh.nemati@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran: sh.shakibaee@pnu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
April 24, 2026

In Revised Form:
May 12, 2026

Accepted:
May 13, 2026

Published Online:
November 16, 2026

Abstract

debates of Imam al Ridā (A) with scholars of various religions and sects during the era of al Mảmūn represent some of the most significant examples of rational dialogue within the Islamic tradition. These debates exhibit systematic methods of reasoning, persuasion, and linguistic interaction management. Examining these exchanges through the lens of applied linguistics can reveal new dimensions of their discursive mechanisms and communicative strategies. The present study aims to explain how Grice's "Cooperative Principle" is employed in the Ridavian debates and seeks to analyze the ways in which the four conversational maxims—quantity, quality, relation, and manner—are fulfilled or intentionally flouted within these dialogues. The data have been collected from reliable historical and narrational sources reporting the debates, and analyzed using a descriptive analytical approach grounded in Gricean applied discourse analysis. The findings demonstrate that Imam al Ridā's (A) discourse is largely characterized by strict adherence to the maxims of relation and quality, which contributes to maintaining the logical coherence of the dialogue and enhancing the epistemic credibility of the arguments. At the same time, purposeful violations or suspensions of certain maxims—especially quantity and manner—are observed, functioning rhetorically and argumentatively to generate effective conversational implicatures that reinforce audience persuasion. This indicates that, beyond their theological and doctrinal richness, the Ridavian debates display a deliberate and coherent structure from a linguistic interactional perspective. Based on the results, Grice's Co-

Cite this The Author (s): Nemati , F; Shakibaee Far, Sh (2026). Applying Paul Grice's Cooperative Principle to the Discourse Analysis of Imam Riḍā's (as) Debates: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 3, Autumn 2026, Serial Number 55 – (139- 167)-
DOI:/10.22034/farzv.2026.579482.2142

Publisheder: Imam Reza (A.S) International Foundation for Culture and Arts

operative Principle provides an efficient analytical framework for examining communicative mechanisms and discursive strategies in Islamic debate texts.

Keywords:
Debates of Imam al Ridā (A); Discourse Analysis; Grice's Cooperative Principle; Applied Linguistics; Conversational Implicatures.

1. Introduction

The debates of Imam Reza (peace be upon him) with scholars of various religions and sects during the caliphate of al-Ma'mun al-Abbasi are regarded as among the most outstanding examples of rational dialogue in the history of Islamic thought. Accounts of these debates in authoritative hadith and historical sources, including ʿUyūn Akhbār al-Riḍā by Shaykh al-Saduq and al-Iḥtijāj by al-Tabrisi, indicate that these discussions took place in a scholarly and argumentative setting between the Imam and representatives of diverse religions and intellectual schools.

Despite the significance of these debates within the Islamic intellectual tradition, most existing studies have focused on their historical, theological, and doctrinal dimensions, while they have received comparatively little attention from the perspectives of linguistics and discourse analysis. Examining these texts through pragmatic theories, however, can reveal new dimensions of their communicative strategies, persuasive methods, and mechanisms of meaning production. Accordingly, the present study seeks to analyze the discursive structure of the Razavi debates based on Grice's Cooperative Principle and to demonstrate how adherence to—or deliberate violation of—the conversational maxims contributes to the formation of conversational implicatures, the reinforcement of argumentation, and the advancement of the process of persuading the audience.

2. Methods

The present study is qualitative in nature and employs a descriptive–interpretive discourse analysis approach. Its primary aim is to examine the mechanisms of conversational cooperation in the debates of Imam Reza (peace be upon him) on the basis of Paul Grice's theoretical framework. The research corpus comprises all reported debates involving Imam Reza (peace be upon him) in the principal hadith and historical sources in which a dialogic structure between the Imam and scholars representing different religions or intellectual schools is documented.

From this corpus, the research sample was selected purposively according to such criteria as thematic coherence, the availability of a complete account of the dialogue,

topical diversity, and suitability for conversational analysis. At the analytical stage, discourse units were coded according to Grice's four conversational maxims—Quantity, Quality, Relation, and Manner—as well as the types of conversational implicatures. This process drew on thematic analysis to identify the dominant patterns of adherence to, or deliberate flouting of, conversational maxims. Finally, the findings were interpreted within the study's theoretical framework, and the communicative, argumentative, and rhetorical functions of Imam Reza's speech acts were analyzed.

3. Discussions and conclusion

Maxim of Quantity

The Maxim of Quantity, or the amount of speech, is the first of Grice's cooperative maxims. This maxim is based on the principle that speakers should "make [their] contribution as informative as is required," should not provide more or less information than is needed, should express themselves clearly in conversation, and should avoid evasiveness (Grice, 1975, p. 45). In other words, one's contribution to a conversation should be appropriate and sufficiently informative.

In the Razavi debates, it is clearly evident that adherence to sound reasoning, logical order in speech, attention to the content of the speaker's message, observance of appropriate length, avoidance of verbosity and digression, and reliance on documented statements (see Hashemi Ardekani and Mirshah Jafari, 2008, pp. 11–15) constitute some of their salient features.

Maxim of Quality

In Grice's theory of cooperation, the Maxim of Quality is grounded in the principle that a speaker should make statements that are truthful and supported by reliable evidence. In other words, speakers should not say what they believe to be false, nor should they make claims without adequate evidence or justification. An examination of Imam Reza's debates (peace be upon him) demonstrates that one of his most significant discursive strategies in engaging with followers of different religions was to argue on the basis of authoritative sources accepted by the interlocutor and to provide evidence that was also regarded as reliable from the audience's perspective. This approach is fully consistent with the Maxim of Quality in Grice's theory. Put differently, documented speech and truthfulness are clearly evident in these debates.

In cases where it was not possible to present transmitted evidence or refer to Qur'anic verses and the sacred books accepted by other religions, Imam Reza (peace be upon him) resorted to rational and logical arguments—without being influenced by Greek philosophy—and demonstrated other dimensions of pure reason in order to persuade the participants in the debates.

Maxim of Relation

According to the Maxim of Relation, or Relevance, in Grice's Cooperative Principle, a speaker is required to make contributions that are relevant and appropriate to the communicative context. An examination of Imam Reza's debates (peace be upon him) indicates that, throughout these dialogues, he focused above all on maintaining a precise line of relevance: every statement he made served to advance the central issue of the debate, and no superfluous, irrelevant, or off-topic remarks were introduced.

Indeed, the Imam's objective was to "attain a critical and clear understanding of the issue under discussion, enhance the self-awareness of the participant in the debate, and play the role of a catalyst in helping the interlocutor approach the issues in a more conscious and lucid manner."

Maxim of Manner

In Grice's theory of cooperation, the Maxim of Manner concerns the manner in which something is expressed rather than the content of what is said. In explaining this maxim, Grice emphasizes that speakers should express themselves clearly, orderly, and without ambiguity. An examination of Imam Reza's debates (peace be upon him) demonstrates that he paid remarkable attention to clarity, logical organization, and the avoidance of ambiguity in presenting his arguments. The structure of his responses is generally concise, lucid, and sequential, enabling the interlocutor to follow the course of reasoning with ease. A close reading of the Razavi debates reveals that their text is "replete with firm arguments, strong proofs, and free from ambiguous or equivocal expressions."

Conclusion

The following conclusions may be drawn from this study:

-An analysis of Imam Reza's debates (peace be upon him) based on Paul Grice's Cooperative Principle demonstrates that the dialogic structure of these debates displays considerable communicative order and coherence. The linguistic strategies employed in them are consistent with many of the principles proposed in linguistic pragmatics. Examination of the dialogic examples showed that, in interacting with interlocutors, Imam Reza (peace be upon him) generally observed Grice's conversational maxims and formulated his responses in a manner consistent with the purpose of the dialogue in terms of the amount of information provided, truthfulness and evidential support, topical relevance, and clarity of expression.

-At the level of the Maxim of Quantity, the Imam's responses are generally proportionate to the interlocutor's informational needs. That is, necessary information is not omitted, nor are unnecessary explanations introduced that might create ambigu-

ity or divert the discussion from its central subject.

-With regard to the Maxim of Quality, the arguments are generally based on reliable evidence and sources accepted by the interlocutors. In many cases, the Imam (peace be upon him) refers to the sacred texts or doctrinal foundations accepted by the particular interlocutor in order to persuade them.

-Observance of the Maxim of Relation is also clearly evident throughout the debates, as the responses are directly related to the questions or claims raised, and thematic digression is avoided.

فرهنگ رضوی
شاپای الکترونیکی:۲۵۶۰-۲۳۴۵
https://www.farhangerazavi.ir

کاربست نظریهٔ همکاری پُل گرایس در تحلیل گفتمان مناظرات رضوی

فاروق نعمتی[۱] شهلا شکیبایی‌فر[۲]

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، (نویسندهٔ مسئول)، رایانامه: faroogh.nemati@pnu.ac.ir
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه: sh.shakibaee@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۲/۰۴

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۵/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۲/۲۳

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۸/۲۵

چکیده

مناظرات امام رضا علیه‌السلام با دانشمندان ادیان و مذاهب گوناگون در عصر مأمون عباسی، از مهم‌ترین نمونه‌های گفت‌وگوی عقلانی در سنت اسلامی به شمار می‌آید که در آن‌ها شیوه‌های استدلال، اقناع و مدیریت تعامل زبانی به‌صورت نظام‌مند به‌کار گرفته شده است. بررسی این مناظرات از منظر نظریه‌های زبان‌شناسی کاربردی می‌تواند ابعاد تازه‌ای از سازوکارهای گفتمانی و راهبردهای ارتباطی در آن‌ها را آشکار سازد. این پژوهش با هدف تبیین چگونگی کاربست «اصل همکاری» پل گرایس در مناظرات رضوی انجام شده و می‌کوشد نحوه تحقّق یا نقض هدفمند حداکثرهای چهارگانهٔ کمیّت، کیفیّت، ربط و شیوه را در این گفت‌وگوها تحلیل کند. داده‌های پژوهش از میان گزارش‌های مناظرات نقل‌شده در منابع روایی و تاریخی معتبر گردآوری و با رویکرد توصیفی تحلیلی و بر اساس چهارچوب تحلیل گفتمان کاربردی گرایس، بررسی شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گفتار امام رضا علیه‌السلام در ساختار مناظرات، اغلب بر رعایت دقیق اصل ربط و کیفیت استوار است و این امر به حفظ انسجام منطقی گفت‌وگو و تقویت اعتبار معرفتی استدلال‌ها می‌انجامد. در عین حال، در برخی موارد، نقض هدایت‌شده یا تعلیق برخی حداکثرها، به‌ویژه کمیت و شیوه مشاهده می‌شود که کارکرد بلاغی و استدلالی داشته و زمینه‌ساز شکل‌گیری تلویحات مکالمه‌ای مؤثر در فرایند اقناع مخاطب می‌گردد. این امر نشان می‌دهد که مناظرات رضوی علاوه بر غنای کلامی و الهیاتی، از منظر تعاملات زبانی نیز ساختاری هدفمند و منسجم دارد. بر اساس یافته‌های پژوهش، نظریهٔ همکاری گرایس می‌تواند چهارچوبی کارآمد برای تحلیل سازوکارهای ارتباطی و راهبردهای گفتمانی در متون مناظره‌ای اسلامی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها:
مناظرات امام رضا علیه‌السلام، تحلیل گفتمان، اصل همکاری گرایس، زبان‌شناسی کاربردی، تلویحات مکالمه‌ای.

استناد: نعمتی، فاروق؛ شکیبایی‌فر، شهلا : (۱۴۰۵). کاربست نظریهٔ همکاری پُل گرایس در تحلیل گفتمان مناظرات رضوی. فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شمارهٔ ۳، پاییز ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۵ – (۱۳۹-۱۶۷).
DOI:/10.22034/farzv.2026.579482.2142

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام)

CC BY

۱. مقدمه

زبان‌شناسی‌شناختی، رویکردی در مطالعهٔ زبان است که به بررسی رابطهٔ میان زبان وذهن او و تجارب اجتماعی و فیزیکی او می‌پردازد. زبان‌شناسی یکی از دانش‌های میان رشته‌ای است که هدف آن، تامل و دقت در سازوکار رابطهٔ ساختار و عناصر سازندهٔ یک متن، برای درک بهتر چگونگی روند تکمیل معنای نهفته در آن است. در این میان، مطالعهٔ زبان در بستر تعاملات واقعی ارتباطی، از مهم‌ترین رویکردهای معاصر در زبان‌شناسی است که در قالب شاخه‌ای به نام «کاربردشناسی»[1] یا «منظورشناسی» به «بررسی معنا در بافت»(چیمن، ۱۳۸۹: ۱۸) و چگونگی تولید، تفسیر و انتقال معنا در کنش‌های ارتباطی می‌پردازد. در این حوزه، معنا صرفاً حاصل ساختارهای نحوی و واژگانی نیست، بلکه در تعامل میان گوینده، مخاطب و زمینه گفتمانی شکل می‌گیرد. کاربردشناسی در واقع «بیشتر با تحلیل منظور افراد از پاره‌گفت‌هایشان سروکار دارد»(یول، ۱۳۹۳: ۱۱) و یکی از اهداف آن، ارائهٔ راهکارهایی برای تبیین و تحلیل نیت و مقصود گوینده یا نویسنده از تولید یک پاره‌گفت است؛ «موضوعی که در سنت اسلامی و دانش اصول و تفسیر از آن با عنوان «مراد جدی» یاد شده است»(قائمی‌نیا، ۱۳۸۹: ۸۱).

از مفاهیم مورد مطالعه در کاربردشناسی، کنش‌های کلامی (زبانی) است که در شناخت-شناسی و کاربردشناختی زبان تمرکز دارد و در تلاش است تا بین نظریه‌های انتزاعی زبان و واقعیّات کاربردی آن پیوند برقرار کند. از جمله نظریه‌های بنیادین در این زمینه، نظریهٔ «اصل همکاری»(Cooperative Principle) پل گرایس[2]، فیلسوف تحلیل زبان (۱۹۱۳-۱۹۸۸م) است که چهارچوب نظری برای تبیین نظم و انسجام در تعاملات گفتاری ارائه می‌دهد. نظریهٔ گرایس از آنجا که «نقش ارتباطی جمله‌ها از جمله کنش‌های زبانی غیرمستقیم را به‌خوبی توجیه و تبیین می‌کند؛ از این نظر کمک شایانی به پیدایش و تکوین تحلیل گفتمان کرده است»(آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۳). بر اساس این نظریه، مشارکت‌کنندگان در یک گفت‌وگو به‌طور ضمنی از اصلی کلی پیروی می‌کنند که بر مبنای آن سهم گفتاری خود را متناسب با هدف و جهت مکالمه تنظیم می‌کنند (Grice ,1975 , p45) . گرایس این اصل را در قالب چهار حداکثر مکالمه‌ای شامل کمیت (ناظر بر مقدار اطلاعات)، کیفیت (ناظر به صداقت و صحت کلام)، ربط یا ارتباط (ناظر به مرتبط سخن گفتن) و شیوهٔ بیان (ناظر به وضوح کلام) صورت‌بندی کرده و نشان می‌دهد که رعایت یا حتی نقض هدفمند این حداکثرها می‌تواند به شکل‌گیری «تلویحات مکالمه‌ای» و انتقال لایه‌های ضمنی معنا بینجامد(Levinson ,1983 :102).

1. Pragmatics
2. Paul Herbert Grice

کاربست این چهارچوب نظری در تحلیل متون گفت‌وگومحور، به‌ویژه متونی که در آن‌ها استدلال، اقناع و تعامل فکری نقش محوری دارد، می‌تواند به تبیین دقیق‌تر راهبردهای ارتباطی و ساختارهای گفتمانی منجر شود. در سنت علمی و فکری جهان اسلام، «مناظره» یکی از مهم‌ترین شیوه‌های تبادل اندیشه و نقد دیدگاه‌ها به شمار می‌آید که در آن متفکران و عالمان مکاتب مختلف در فضایی استدلالی، به طرح و دفاع از آرای خود می‌پرداختند. این مناظرات افزون بر اهمیت تاریخی و کلامی، از منظر زبان‌شناسی نیز واجد ارزش تحلیلی‌اند؛ زیرا در آن‌ها راهبردهای متنوعی برای هدایت گفت‌وگو، پاسخ به پرسش‌ها، استدلال و اقناع مخاطب به کار گرفته می‌شود(صفوی، ۱۳۸۰: ۲۴).

در این میان، مناظرات امام رضا﵇ با عالمان ادیان و مذاهب گوناگون در دورهٔ خلافت مأمون عباسی از برجسته‌ترین نمونه‌های گفت‌وگوی عقلانی در تاریخ اندیشه اسلامی به شمار می‌رود. گزارش این مناظرات در منابع معتبر روایی و تاریخی، از جمله «عیون اخبار الرضا» اثر شیخ صدوق و «الاحتجاج» اثر طبرسی، نشان می‌دهد که این گفت‌وگوها در فضایی علمی و استدلالی میان امام﵇ و نمایندگان ادیان و مکاتب مختلف برگزار شده است(ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۲: ۱۷۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲: ٤۲۷). در این مناظرات، امام رضا﵇ «واژگانی را برمی‌گزینند که بار اقناعی بیشتری داشته باشند و موجب هدایت و تغییر ایدئولوژی مخاطبان گردد»(یعقوبی و نعمتی، ۱٤۰۳: ۷۵). همچنین آن حضرت﵇ با بهره‌گیری از شیوه‌های استدلالی دقیق، استناد به منابع مورد قبول مخاطبان و نیز مدیریت سنجیده روند تعامل زبانی، به طرح و تبیین مبانی اعتقادی می‌پردازد و در عین حال، ساختار گفت‌وگو را به سمت روشن‌شدن حقیقت هدایت می‌کند.

با وجود اهمیت این مناظرات در سنت فکری اسلامی، بخش عمدهٔ پژوهش‌های انجام‌شده درباره آن‌ها بر ابعاد تاریخی، کلامی و محتوای اعتقادی متمرکز بوده و کمتر از منظر زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان بررسی شده است؛ در حالی که بررسی این متون بر اساس نظریه‌های کاربردشناختی می‌تواند ابعاد تازه‌ای از راهبردهای ارتباطی، شیوه‌های اقناع و سازوکارهای تولید معنا در آن‌ها را آشکار سازد. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با تکیه بر نظریهٔ اصل همکاری گرایس، ساختار گفتمانی مناظرات رضوی را تحلیل کند و نشان دهد که چگونه رعایت یا نقض هدایت‌شده حداکثرهای مکالمه‌ای در این گفت‌وگوها، به شکل‌گیری تلویحات مکالمه‌ای، تقویت استدلال و پیشبرد فرایند اقناع مخاطبان می‌انجامد.

۱-۱. روش پژوهش

این پژوهش از نوع مطالعه کیفی بوده و با روش تحلیل گفتمان توصیفی تفسیرگرایانه انجام شده است. هدف اصلی آن بررسی سازوکارهای همکاری مکالمه‌ای در مناظرات امام رضا ﷺ بر اساس چهارچوب نظری پل گرایس است. جامعهٔ پژوهش شامل کلیه مناظرات منقول از امام رضا ﷺ در منابع اصلی روایی و تاریخی است که در آن‌ها ساختار گفت‌وگویی بین امام ﷺ و عالمان ادیان یا مکاتب مختلف گزارش شده است. از میان این مجموعه، نمونه پژوهش به‌صورت هدفمند و بر اساس معیارهایی چون انسجام محتوایی، گزارش کامل گفت‌وگو، تنوع موضوعی و قابلیت تحلیل مکالمه‌ای انتخاب شده است. همچنین در مرحله تحلیل، واحدهای گفتمانی بر اساس اصول چهارگانه همکاری گرایس (اصل کمیت، کیفیت، ربط و شیوه) و نیز انواع تلویحات مکالمه‌ای مورد رمزگذاری قرار گرفت. این فرایند با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و با هدف شناسایی الگوهای غالب در رعایت یا نقض هدایت‌شده حداکثرهای مکالمه‌ای انجام شد. در نهایت، یافته‌ها بر اساس چهارچوب نظری پژوهش تفسیر شده و کارکردهای ارتباطی، استدلالی و بلاغی کنش‌های گفتاری امام رضا ﷺ مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱-۲. سؤالات پژوهش

در این پژوهش به دو پرسش زیر پاسخ خواهیم داد:

مناظرات امام رضا ﷺ از منظر اصول همکاری مکالمه‌ای پل گرایس، چگونه ارزیابی می‌شود و چه نمونه‌هایی از رعایت یا نقض هدایت‌شده این اصول در گفت‌وگوها قابل مشاهده است؟

تلویحات مکالمه‌ای ناشی از رعایت یا نقض حداکثرهای گرایس چه نقشی در پیشبرد استدلال، اقناع مخاطب و شکل‌گیری ساختار گفتمانی مناظرات رضوی دارد؟

۱-۳. پیشینهٔ پژوهش

دربارهٔ تحلیل زبانی و گفتمانیِ مناظرات رضوی، مقالاتی نگاشته شده است، از جمله:

افضلی (۱۴۰۳) در مقالهٔ «بازشناخت مؤلفه‌های مشروعیت‌سازی در مناظرهٔ امام رضا ﷺ با دو شخصیت برجستهٔ مسیحی و یهودی بر اساس نظریهٔ ون لیوون» نحوهٔ مشروعیت‌سازی در گفتمان آن امام ﷺ و میزان اثربخشی آن را بررسی کرده است.

یعقوبی و نعمتی(۱۴۰۳) در مقالهٔ «کاربستِ ساختار منسجم زبانی و واژگانی در منتخبی از مناظرات امام رضا ﷺ (فرایندی در راستای اقناعگری مخاطب با تکیه بر گفتمان انتقادی فرکلاف)» که این پژوهش به تحلیلِ تعامل زبانی و ساختاری مناظرات رضوی با فضای مسلّط بر جامعه و اندیشه‌های طرف گفت‌وگو پرداخته است.

مقدس(۱۳۹۹) در مقالهٔ «تحلیل مناظرات امام رضا ﷺ بر مبنای نظریه گفتمانی لاکلاو و موفه» با کاربست نظریه گفتمانی مذکور به‌عنوان چهارچوب نظری بحث، محتوای مناظره‌های رضوی را بررسی و عناصر گفتمانی را تبیین کرده است.

انصاری‌نیا و خزعلی(۱۳۹۶)در مقالهٔ «رویکردهای زبانی در تحلیل گفتمان مناظره امام رضا ﷺ با ابوقره صاحب شبرمه (مطالعه موردی کلام الهی)» بر پایهٔ ابزارهای زبانی برجسته‌سازی و حاشیه‌رانی مربع ایدئولوژیک ون دایک، مناظرهٔ مذکور را مورد واکاوی و تحلیل قرار می‌دهند.

مجیدی (۱۳۹۲) در مقالهٔ «تحلیل گفتمان مناظره‌های امام رضا ﷺ» ویژگی‌ها و ظرفیت‌های زبانی مناظرات آن امام ﷺ را از منظر تحلیل گفتمان بررسی کرده است. علاوه بر این، نظریهٔ همکاری گرایس، در سال‌های اخیر در تحلیل گفتمان برخی متون دینی استفاده شده است؛ از جمله :

محمودی و اسودی (۱۴۰۲) در مقالهٔ «بررسی اصول گفتگوی حضرت عیسی ﷺ و حواریون در قرآن بر اساس نظریه پل گرایس» که در این پژوهش، برخی مکالمه‌های حضرت عیسی ﷺ و حواریون در کلام وحی، بر اساس نظریهٔ مذکور مورد تحلیل قرار داده‌اند.

نجفی ایوکی و اسمعیلی (۱۴۰۲) در مقالهٔ «تحلیل ودراسهٔ خطبهٔ الأشباح علی أساس نظریهٔ غرایس» که نگارندگان سعی دارند با تکیه بر نظریه گرایس، متن خطبه اشباح را از نظرگاه یادشده مورد واکاوی قرار بدهند و به تلویح‌ها و لایه‌های عمیق‌تر معنایی در آن دست یابند.

حبیب اللهی و همکاران(۱۳۹۵)در مقالهٔ «تفاوت تعبیر در آیات مشابه قرآن بر پایه تخطی از اصول همکاری گرایس» تلویحات محاوره‌ای نهفته در برخی آیات مشابه لفظی در قرآن کریم، با استفاده از اصول همکاری پیشنهادی گرایس را استخراج و مورد تحلیل قرار داده‌اند. بر همین اساس، تاکنون مناظرات امام رضا ﷺ بر اساس نظریهٔ اصل همکاری گرایس مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. نظریه همکاری گرایس و اصول آن

اگر تحلیل گفتمان، همان «تعبیه سازوکار مناسب و اعمال آن در کشف و تبیین ارتباط گفته (متن) با کارکردهای فکری اجتماعی (ایدئولوژیک)»(یارمحمدی، ۱۳۸۵: ۳٤) باشد، باید گفت که بر اساس رویکرد کاربردشناسی نیز در جریان کاربردهای زبانی و انتقال معنا در مکالمات بین افراد، ساخت معنا تنها فرایند سادهٔ جفت‌کردن جمله‌ها نیست؛ بلکه عبارت‌های زبانی، انگیزه‌ای برای بیان فرایندهای پیچیده ذهنی هستند؛ زیرا در یک گفت‌وگو یا متن، به‌هیچ‌وجه معنای کامل یک عبارت و پاره‌گفتار به‌صورت حاضر و آماده در کلمات وجود ندارد(روشن و اردبیلی، ۱۳۹۲: ۱٦۱-۱٦۰)؛ چراکه «رابطهٔ میان صورت و نقش در جمله‌های زبان طبیعی، الزاماً رابطهٔ یک به یک نیست و جمله‌های زبان در موقعیت‌های مختلف، نقش‌های متفاوتی دارند»(صفوی، ۱۳۹۲: ۳۸)؛ بنابراین باید گفت در یک کنش کلامی، «زنجیره‌ای از جمله‌های از نظر دستوری خوش‌ساخت، لزوماً یک کنش ارتباطی موفق را به وجود نمی‌آورد ... فهم معنای یک گفته در گروِ دانستن چیزی بیش از مصداق آن است، باید «بار» آن را هم فهمید»(مک‌کاریک، ۱۳۸۵: ۲۵۷-۲۵٦)؛ زیرا گسترهٔ دلالی هر لفظ برحسب معنی‌اش در زبان، یعنی دلالت درون‌زبانی و ارجاعی آن تعیین می‌شود؛ اما دلالت واقعی و برون‌زبانی آن، وابسته به مجموعه‌ای از عوامل بافتی است(لاینز، ۱۳۹۱: ٤۲۰-٤۲۱). این همان چیزی است که کاربردشناسی به کشف و تبیین آن توجه دارد. درواقع، این رویکرد به چگونگی ارتباط بین صورت‌های زبانی و کاربرد عملی آن‌ها در متن گفتاری یا نوشتاری برای رسیدن به اهداف و خواسته‌های انسان‌ها از راه گفت‌وگومی‌پردازد(یول، ۱۳۹۳: ۱۳).

هربرت پل گرایس متناسب با این دیدگاه، مطالعات دقیق و گسترده‌ای دربارهٔ مکالمات و کنش‌های زبانی و معانی غیرمستقیم و ضمنی آن‌ها در زبان روزمره انجام داده است که با عنوان «اصول همکاری» گرایس معروف شد. گرایس مکالمه را رفتاری هدفمند و عقلانی و آن را نوعی تعامل مبتنی بر همکاری می‌داند که منطق خاص خود را دارد و بر اصولی مبتنی است که جهانی‌اند؛ یعنی چون در همهٔ زبان‌ها مشترک است، از آن‌ها در بررسی معانی مکالمه‌ها در تمام زبان‌ها استفاده می‌شود(مک‌کاریک، ۱۳۸۵: ۲۳۹؛ لاینز، ۱۳۹۱: ٤۱۷).

از آنجا که در یک گفت‌وگو یا دیالوگ، دو شخصیت گوینده و شنونده مطرح است و بیان شفاهی گوینده تنها در ارتباط و با حضور شنونده معنا می‌یابد، مکالمه امری مبتنی بر مشارکت و تعاون است(Herman ,1995 :165)؛ بدین شرح که به عقیدهٔ گرایس، «در تعامل‌های زبانی بین انسان‌ها، یک سلسله پیش‌فرض مشترک برای پیشرفت روند مکالمه وجود دارد که ظاهراً از

یـک سلسـله ملاحظـات عقلانـی نشـئت گرفتـه اسـت و چـون دسـتورالعمل بـرای کاربـرد مؤثـر زبـان در مکالمـات بـا هـدف همـکاری بیشـتر بیـن مشـارکین (طرفیـن گفتگـو) محسـوب می‌شـوند»(آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۵)، گرایـس ایـن اهـداف مشـترک را «اصـل همـکاری یـا تعـاون» می‌نامـد؛ اصلـی کـه بـه طرفیـن گفت‌وگـو می‌گویـد: شـرکت‌کنندگان در مکالمـه بایـد مشـارکت زبانـی خـود را بـه قـدر کفایـت و بـا توجـه بـه هـدف و سـمت و سـوی مکالمـه ادا کننـد تـا بـه نحـو مؤثـر بـا یکدیگـر ارتبـاط برقـرار و بـه هـم کمـک کنند(آقـاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۳٦؛ مک‌کاریـک، ۱۳۸۵: ۲۳۹؛ قائمی‌نیـا، ۱۳۸۹: ۳۱٤؛ الام، ۱۳۹۵: ۲۱۱).

اصـل همـکاری کـه «مفهـوم اصلـی و مرکـزی در نظریـه گرایـس اسـت»(حبیب‌اللهی و همـکاران، ۱۳۹۵: ۱۱٤)، دارای چهـار اصـل جزئی‌تـر اسـت کـه بـه نـام «قواعـد مکالمـه» گرایـس معـروف اسـت و هرکـدام از آن‌هـا یـک یـا چنـد قاعـده فرعـی دارد. در واقـع، گرایـس بـا طـرح اصـل همـکاری و شـروط آن، تعامل‌هـای زبانـی مسـتقیم و صریـح را توصیـف و فراینـد اسـتنباطی تعامل‌های زبانی غیرمسـتقیم و غیرصریـح را در محـدوده‌ای فراتـر از معنی‌شناسـی نظـری، تحلیـل و تبییـن می‌کنـد. به نظریـهٔ او «نظریهٔ اسـتنباطی» می‌گوینـد و اهمیـت کار او در ایـن اسـت کـه توانسـته دربـارهٔ معنـای تلویحـی جمـلات و تضمّن‌هـای کلامـی، نظریـه‌ای روشـن، قانونمنـد و کارآمـد ارائـه کنـد(ر.ک: شمیسـا، ۱۳۹۳: ۵۰).

چهار اصل زیرمجموعهٔ اصل همکاری گرایس به این شرح است:

۱. اصـل کمیـت (Quantity): در گفت‌وگـو بایـد: الـف. سـهمتان از مکالمـه مناسـب باشـد؛ ب. کمتـر یـا بیشـتر از حـد نیـاز اطلاعـات ندهیـد؛ بدیـن شـکل کـه پیام‌گـذار بایـد دقیقـاً بـه انـدازه‌ای بگویـد کـه لازم اسـت؛ نـه کمتـر و نـه بیشـتر. «بـه نظـر می‌آیـد آنچـه در بلاغـت مسـلمین تحـت عنـوان «مسـاوات» مطـرح اسـت بـا اصـل یـاد شـده، همسـویی و همخوانـی داشـته باشد(آشـوری و همـکاران، ۱٤۰۳: ۹).

۲. اصـل کیفیـت(Quality): در نوبـت صحبـت خـود، مشـارکت‌تان صادقانـه باشـد و: الـف. آنچـه می‌دانیـد دروغ و نادرسـت اسـت نگوییـد؛ ب. مسـتدل صحبـت کنیـد و آنچـه برایـش مـدرک کافـی ندارید، بـه زبـان نیاوریـد. بـر اسـاس ایـن شـرط، پیام‌گـذار بایـد دست‌کم خـود بـه راسـت بـودن پیـام معتقـد باشـد.

۳. اصـل ارتبـاط (Relation): طرفیـن مکالمـه بایـد حرف‌هـای مناسـب با موضـوع بزننـد و از پرداختن بـه مباحـث بی‌مـورد پرهیـز کننـد. بـر ایـن اسـاس، هـر جـزء از پیـام، بایـد هم‌مرتبـط بـا موضـوع پیـام و هـم مرتبـط بـا اجـزای دیگـر آن باشـد. «بـه نظـر می‌رسـد همـه مـواردی را کـه در بلاغـت تحـت عنـوان «إخـراج الـکلام علـی خـلاف الظاهـر» مطـرح اسـت جـزو نقـص اصـل تناسـب باشـد(همان).

٤. اصل روش (Manner): واضح، مختصر و منظم صحبت کنید؛ یعنی: الف. از ابهام بپرهیزید؛ ب. الفاظ نامفهوم به کار نبرید؛ ج. از اطناب و کلی‌گویی بپرهیزید؛ د. بانظم و ترتیب سخن بگویید (لاینز، ۱۳۹۱: ٤٠١-٣٩٨؛ قائمی‌نیا، ۱۳۸۹: ۳۱۵-۳۱٤؛ Grice, ۱۹۷۵: ٤٥-٤٦).

این قواعد و اصول چهارگانه، پیش‌فرض‌هایی هستند که به طور مشترک میان شرکت‌کنندگان در یک گفت‌وگو رعایت می‌شود تا چگونگی پیشرفت مکالمه کنترل‌شده و هدفمند باشد (Herman ,1995 :174). در واقع به عقیدهٔ گرایس، «با وجود اینکه طرفین گفت‌وگو از اصول مشارکت زبانی آگاه نیستند؛ اما رفتار زبانی خود را برمبنای همین اصول درونی‌شده کنترل می‌کنند»(به نقل از: مک‌کاریک، ۱۳۸۵: ۲۳۹)؛ زیرا «بخشی از معنای قراردادی عبارت‌ها، زبانی نیستند»(قائمی‌نیا، ۱۳۸۹: ۳۲۲). از منظر گرایس، معنی ضمنی وقتی پیدا می‌شود که یکی چند اصل از اصول چهارگانه رعایت نشود(شمیسا، ۱۳۸٤: ۲۱۵).

۲-۲. تحلیل و بررسی مناظرات رضوی بر اساس نظریهٔ اصول همکاری گرایس

۲-۲-۱. اصل کمیّت

اصل کمیّت یا میزان سخن گفتن، نخستین اصل از اصول همکاری گرایس است. چهارچوب این اصل بر این است که باید «به مقدار مورد نیاز اطلاعات داده شود، فراتر یا کمتر از نیاز سخن نگویید، در گفت‌وگو حرفتان را رسا بیان کنید ... از طفره رفتن بپرهیزید» (Grice, 1975 :45). به بیانی دیگر باید سهم خودتان از مکالمه، مناسب و حد کفایت صورت گیرد.

در مناظرات رضوی، به‌روشنی می‌توان دریافت که رعایت منطق صواب، نظم منطقی در گفتار، توجه به محتوای پیام گویند، رعایت حد سخن و پرهیز از درازگویی، حاشیه‌روی و مستندگویی(ر.ک: هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷: ۱۱-۱۵)، از جمله ویژگی‌های آن است.

در تحلیل اصل کمیت در مناظرات امام رضا علیه‌السلام، نخستین نکتهٔ قابل توجه آن است که امام علیه‌السلام در آغاز هر گفت‌وگو دقیقاً همان مقدار اطلاعاتی را عرضه می‌کند که برای حرکت دادن گفتمان لازم است و نه بیش از آن. در مناظرهٔ ایشان با جاثلیق، نمونه‌ای روشن از این رعایت دیده می‌شود. امام علیه‌السلام برای استدلال بر نبوت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله از یک شاهد مرکزی و دقیق از انجیل بهره می‌گیرد، نه از چندین دلیل پراکنده. متن چنین است: «يَا نَصْرَانِيُّ، إِنِّي سَائِلُكَ عَنْ شَيْءٍ، فَأَجِبْنِي عَنْهُ. قَالَ: سَلْ يَا أَبَا الْحَسَنِ. قَالَ: أَلَيْسَ فِي الْإِنْجِيلِ أَنَّ عِيسَى قَالَ: إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي وَرَبِّكُمْ، وَالسَّاعَةُ آتِيَةٌ، وَسَيَأْتِيكُمْ فَارَقْلِيطُ يُصَدِّقُنِي وَيَشْهَدُ لِي بِالْحَقِّ؟»(صدوق، ۱۳۷۸:

۱۷۳/۲-۱۷٤)؛ «ای نصرانی، از تو پرسشی دارم، پاسخ بده. گفت: بپرس. امام فرمود: آیا در انجیل نیست که عیسی گفت: من به سوی پروردگار خود و شما می‌روم و قیامت خواهد آمد و فارقلیط نزد شما خواهد آمد که مرا تصدیق می‌کند و به حق بر من گواهی می‌دهد؟»

در اینجا امام ﷺ به‌جای مقدمه‌چینی طولانی یا آوردن مجموعه‌ای از شواهد، تنها یک گزاره محوری را مطرح می‌کند؛ گزاره‌ای که برای شروع استدلال کافی است. اگر امام ﷺ ده‌ها شاهد دیگر را نیز ذکر می‌کرد، گفت‌وگو از حالت تمرکز خارج می‌شد و اصل کمیت نقض می‌گشت. و اگر کمتر از این سخن می‌گفت، مخاطب احساس نقص در استدلال می‌کرد؛ بنابراین، مقدار اطلاعاتی که ارائه شده، دقیقاً در حد نیاز است.

پس از تأیید جاثلیق نسبت به وجود واژهٔ «فارقلیط» در انجیل، امام ﷺ تنها میزان اندکی اطلاعات افزوده را عرضه می‌کند، آن هم به صورت کاملاً حساب‌شده: «قَالَ الْجَاثَلِيقُ: نَعَمْ، لَكِنْ لَا نَعْرِفُ مَا مَعْنَى فَارَقْلِيطُ.

قَالَ الرِّضَا ﷺ: إِنَّ فِي لِسَانِكُمْ مَعْنَاهُ: الْمُحَمَّدُ وَالْمُمْجَدُ. أَفَتُقِرُّ أَنَّ هَذَا فِي الْإِنْجِيلِ؟ قَالَ: نَعَمْ.»(همان: ۱۷۴)؛ «جاثلیق گفت: آری، اما معنای فارقلیط را نمی‌دانیم. امام فرمود: در زبان شما معنایش «ستوده و بسیار ستوده» است؛ آیا این را می‌پذیری؟ گفت: آری.»

اینجا نیز امام ﷺ از ورود به بحث‌های لغوی گسترده پرهیز می‌کند و فقط همان مقدار اطلاعاتی را ارائه می‌دهد که برای تکمیل مرحله بعدی استدلال لازم است. این افزودنِ بسیار دقیق و مرحله‌به‌مرحله، نمونهٔ استاندارد رعایت اصل کمیت است: اطلاعات نه بیش از حد، نه کمتر از حد، بلکه به‌اندازهٔ کاملاً حساب‌شده.

در مناظره با رأس الجالوت نیز، کوتاه‌ترین پرسش‌ها توسط امام ﷺ بیشترین بار اطلاعاتی را حمل می‌کنند. نمونهٔ مهم این گفتار چنین است: «يَا رَأْسَ الْجَالُوتِ، أُنْشِدُكَ بِاللَّهِ، هَلْ تَجِدُ فِي التَّوْرَاةِ صِفَةَ مُحَمَّدٍ وَأُمَّتِهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، لَا أُنْكِرُ ذَلِكَ»؛(همان، ج۲: ۱۷٦)؛ «ای رأس الجالوت، تو را به خدا سوگند می‌دهم؛ آیا در تورات وصف محمد و امت او را می‌یابی؟ گفت: آری، انکار نمی‌کنم.»

در اینجا، پیام امام ﷺ تنها در چند کلمه ادا می‌شود؛ اما همین سؤال کوتاه، چندین پیام را همزمان منتقل می‌کند: اولاً مرجعیت تورات را برای یهودی تثبیت می‌کند، ثانیاً اعتراف او را نسبت به وجود صفات پیامبر در تورات می‌گیرد و ثالثاً مسیر استدلال را برای مراحل بعدی هموار می‌سازد. کوتاهی جمله، از نظر اصل کمیت، نشانهٔ دقت بسیار در تنظیم مقدار اطلاعات است.

در مناظرهٔ امام(ع) با علی بن محمد بن جهم، نمونه‌ای از نقض هدایت‌شدهٔ اصل کمیت دیده می‌شود. هنگامی که او به‌وسیلهٔ ظواهر آیات نسبت‌های ناروایی به انبیا می‌دهد، امام(ع) پاسخ خود را عمداً بسیار کوتاه می‌کند: «وَيْحَكَ يَا عَلِيُّ! اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تَنْسِبْ إِلَى أَنْبِيَاءِ اللَّهِ مَا هُمْ بُرَآءٌ مِنْهُ...»(همان: ۲۰۲/۲)؛ «وای بر تو ای علی! از خدا بترس و چیزهایی را که انبیا از آن برکنارند به آنان نسبت مده.»

این جمله از نظر ظاهری کم‌اطلاعات است، اما تلویحات عمیق دارد. امام(ع) با این کم‌گویی، به مخاطب القا می‌کند که ایراد اصلی در فهم او، نه در جزئیات لغوی، بلکه در پیش‌فرض او نسبت به انبیاست. این نوع کمیتِ کوتاه‌شده، دقیقاً همان چیزی است که گرایس آن را «نقض هدایت‌شده برای تولید تلویح» می‌نامد.

پس از این هشدار کوتاه، وقتی معلوم می‌شود که مخاطب آمادگی دریافت توضیح دارد، امام(ع) مقدار اطلاعات را افزایش می‌دهد و وارد بیان تفصیلی می‌شود. در توضیح آیه «فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الآفِلِينَ» (الأنعام/۷۶)، امام(ع) چنین می‌فرماید: «يَا عَلِيُّ، إِنَّ إِبْرَاهِيمَ(ع) كَانَ فِي طَلَبِ رَبِّهِ... وَإِنَّمَا مَثَلُهُ كَمَثَلِ رَجُلٍ يُقْبِلُ إِلَى بَلَدٍ، فَيَرَى قَصْرًا مُشَيَّدًا... فَيَقُولُ: لَابُدَّ لِهَذَا مِنْ بَانٍ وَمِنْ صَانِعٍ...»(نقل به مضمون مطابق با ص ۲۰۳-۲۰۴)؛ «ای علی، ابراهیم(ع) در جست‌وجوی ربّ خویش بود ... و مثل او همچون مردی است که وارد شهری شود و قصری بزرگ ببیند و بگوید: این کاخ سازنده و صاحب دارد...»

اینجا حجم اطلاعات افزایش می‌یابد و این افزایش دقیقاً مطابق اصل کمیت است؛ زیرا نیاز اطلاعاتی مخاطب در این لحظه بالا رفته است. اگر امام(ع) همچنان کوتاه سخن می‌گفت، اصل کمیت نقض می‌شد چون اطلاعات لازم برای رفع ابهام فراهم نمی‌آمد.

در تمام این نمونه‌ها، امام(ع) به‌شدت از ورود به تفصیلات زائد یا حاشیه‌های غیرمرتبط خودداری می‌کند و تنها اطلاعات متناسب با هدف مناظره را بیان می‌کند؛ این دقیقاً همان چیزی است که اصل کمیت بر آن تأکید دارد: نه افراط در کلام، نه تفریط در اطلاعات؛ بلکه تنظیم حساب‌شدهٔ مقدار سخن متناسب با سطح آگاهی، نیاز و مسیر گفت‌وگو.

۲-۲-۲. اصل کیفیّت

در نظریهٔ همکاری گرایس، اصل کیفیت بر این مبنا استوار است که گوینده باید سخنی بگوید که صادقانه و مبتنی بر شواهد معتبر باشد؛ به بیان دیگر، گوینده نباید مطلبی را که به درستی آن باور ندارد بیان کند و نیز نباید ادعایی را بدون دلیل و قرینه کافی مطرح سازد (Grice, 1975: 46).

Grice ,1975). به عبارت دیگر در این اصل، گرایس معتقد است که گوینده در مکالمه باید در نوبت صحبت خود، مشارکتی صادقانه داشته باشد، دروغ و نادرست نگوید، مستدل صحبت گوید و آنچه برایش مدرک کافی ندارد، سخنی بر زبان نیاورد(ر.ک: همان: ٤٦). در واقع، باید گفت که «درست‌گویی، منطقی‌گویی و مستندگویی»(ملاابراهیمی و صالحانی فارسانی، ۱٤۰۲: ۱۰۳)، ناظر بر این اصل است.

در گفت‌وگوهای استدلالی و مناظره‌های دینی، رعایت این اصل اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا اعتبار گفتمان و قدرت اقناعی استدلال تا حد زیادی به میزان اتکای آن بر داده‌های قابل اعتماد وابسته است. بررسی مناظرات امام رضا ﷺ نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین راهبردهای گفتمانی آن حضرت ﷺ در مواجهه با پیروان ادیان مختلف، استدلال بر پایهٔ منابع معتبر مورد پذیرش مخاطب و ارائه شواهدی است که از منظر مخاطب نیز قابل اعتماد باشد؛ امری که با اصل کیفیت در نظریهٔ گرایس کاملاً همخوانی دارد. به عبارت دیگر، مستندگفتن و صداقت، در آن‌ها مشهود است. در مواردی که امکان اقامهٔ ادلهٔ نقلی و استناد به آیه‌ها و کتاب‌های آسمانیِ مقبول دیگر ادیان نداشتند، «متوسل به ادلهٔ عقلی و منطقی (بدون تأثیرپذیری از فلسفهٔ یونانی) می‌شدند و ابعاد دیگری از خرَد ناب را برای اقناع طرف‌های مناظره نشان می‌دادند»(مجیدی، ۱۳۹۲: ۱۲).

در مناظرهٔ مشهور امام رضا ﷺ با جاثلیق که از دانشمندان بزرگ مسیحی بود، امام ﷺ در آغاز گفت‌وگو تأکید می‌کند که استدلال خود را بر اساس کتاب مقدس مورد قبول مسیحیان مطرح خواهد کرد. در این گفت‌وگو آمده است: «قَالَ لَهُ الرِّضَا ﷺ: يَا نَصْرَانِيُّ، إِنِّي لَسْتُ أُحَاجُّكَ بِإِنْجِيلِنَا، وَلَكِنْ أُحَاجُّكَ بِإِنْجِيلِكَ، فَهَلْ تُقِرُّ بِهِ؟ قَالَ الْجَاثَلِيقُ: نَعَمْ.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۲: ۱۷۲)؛ «امام رضا ﷺ فرمود: ای نصرانی، من با انجیلِ مورد قبول خودمان با تو احتجاج نمی‌کنم، بلکه با انجیلِ خودت با تو استدلال می‌کنم؛ آیا آن را می‌پذیری؟ جاثلیق گفت: آری.»

این عبارت از منظر اصل کیفیت اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا امام ﷺ پیش از آغاز استدلال، چهارچوب معرفتی مشترک با مخاطب را مشخص می‌کند و منبعی را مبنای استدلال قرار می‌دهد که خود مخاطب به اعتبار آن باور دارد. به این ترتیب، استدلال نه بر پایهٔ ادعای صرف، بلکه بر اساس شاهدی معتبر و پذیرفته‌شده شکل می‌گیرد. چنین رویکردی نشان می‌دهد که امام ﷺ در گفتار خود از طرح گزاره‌هایی که برای مخاطب فاقد پشتوانه باشد پرهیز و تلاش می‌کند صدق و اعتبار سخن را با تکیه بر منابع مورد قبول مخاطب تضمین نماید.

در ادامهٔ همین مناظره، امام ﷺ برای تقویت استدلال خود به شهادت برخی از شخصیت‌های

مسیحی دربارۀ بشارت به پیامبر اسلام اشاره می‌کند: «قَالَ الرِّضَا عليه السلام: أَتَعْرِفُ شَعْيَا النَّبِيَّ؟ قَالَ: نَعَمْ، أَعْرِفُهُ. قَالَ: أَمَا تَقْرَأُ فِي كِتَابِهِ: رَأَيْتُ رَاكِبَ الْحِمَارِ لَابِسًا نُورًا، وَرَأَيْتُ رَاكِبَ الْبَعِيرِ وَضَوْءُهُ كَضَوْءِ الْقَمَرِ؟»(همان: ۱۷۶)؛ «امام فرمود: آیا اشعیای نبی را می‌شناسی؟ گفت: آری. فرمود: آیا در کتاب او نمی‌خوانی که گفته است: سوار بر الاغی را دیدم که نور بر تن داشت و سوار بر شتری را دیدم که نورش همچون نور ماه بود؟»

در اینجا نیز امام عليه السلام از ادعاهای کلی و فاقد شاهد پرهیز می‌کند و به متنی مشخص از سنت دینی مخاطب استناد می‌کند. از منظر اصل کیفیت، چنین شیوه‌ای نشان‌دهندۀ پایبندی گوینده به ارائه سخنی است که پشتوانه مستند دارد. در واقع، امام عليه السلام با نقل متنی از کتاب‌های مورد قبول مسیحیان، صدق ادعای خود را در چارچوب معرفتی آنان قابل بررسی می‌سازد.

نمونۀ دیگری از رعایت اصل کیفیت در مناظرۀ امام رضا عليه السلام با رأس الجالوت، عالم بزرگ یهودیان، دیده می‌شود. در این گفت‌وگو نیز امام عليه السلام بر استفاده از تورات به عنوان منبع استدلال تأکید می‌کند: «قَالَ الرِّضَا عليه السلام: يَا رَأْسَ الْجَالُوتِ، أُنْشِدُكَ بِاللَّهِ، هَلْ تَجِدُ فِي التَّوْرَاةِ أَنَّ اللَّهَ قَالَ لِمُوسَى: إِنِّي سَأُقِيمُ لَهُمْ نَبِيًّا مِنْ إِخْوَتِهِمْ مِثْلَكَ، فَيُطِيعُونَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ، هَذَا مَكْتُوبٌ فِي التَّوْرَاةِ»(ابن بابویه، ج۲: ۱۷۸)؛ «امام فرمود: ای رأس الجالوت، تو را به خدا سوگند می‌دهم؛ آیا در تورات نمی‌یابی که خداوند به موسی گفت: من برای آنان پیامبری از میان برادرانشان مانند تو برمی‌انگیزم و آنان از او اطاعت خواهند کرد؟ گفت: آری، این در تورات نوشته شده است.»

در این نمونه، امام عليه السلام ادعای خود را نه به صورت خبری بدون پشتوانه، بلکه به صورت ارجاع به نصّ تورات مطرح می‌کند. افزون بر این، با طرح سؤال و گرفتن تأیید از مخاطب، صدق گزاره را از زبان خود او تثبیت می‌کند. چنین شیوه‌ای از منظر کاربردشناسی گفتار نشان می‌دهد که امام عليه السلام تلاش می‌کند از طرح گزاره‌هایی که احتمال تردید در صدق آن‌ها وجود دارد پرهیز کند و به جای آن، سخن خود را بر شواهدی استوار سازد که امکان انکار آن‌ها برای مخاطب بسیار محدود است.

نمونۀ دیگری از پایبندی به اصل کیفیت در مناظرۀ امام رضا عليه السلام با علی بن محمد بن جهم مشاهده می‌شود؛ جایی که او آیاتی از قرآن را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که مستلزم نسبت دادن خطا به برخی پیامبران است. امام عليه السلام در پاسخ، نخست نادرستی این برداشت را یادآور می‌شود و سپس با استناد به سیاق آیات و مبانی تفسیری قرآن، توضیح می‌دهد که این برداشت ناشی از فهم سطحی متن است: «قَالَ الرِّضَا عليه السلام: وَيْحَكَ يَا عَلِيُّ! اتَّقِ اللَّهَ، وَلَا تَنْسِبْ إِلَى أَنْبِيَاءِ اللَّهِ الْفَوَاحِشَ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ

عَلَـی الْعَالَمِینَ»(همـان: ۲۰۲)؛ «امـام فرمـود: وای بـر تـو ای علـی! از خـدا بتـرس و گناهـان بـزرگ را بـه پیامبـران نسـبت مـده؛ زیـرا خداونـد فرمـوده اسـت: خداونـد آدم و نـوح و خانـدان ابراهیـم و خانـدان عمـران را بـر جهانیـان برگزیـد.»

در اینجـا نیـز امـام﵇ بـه جـای ارائـه پاسـخ صرفـاً جدلـی، اسـتدلال خـود را بـر مبنـای نـص قرآنـی اسـتوار می‌کنـد. از منظـر اصـل کیفیـت، ایـن رویکـرد نشـان می‌دهـد کـه سـخن امـام﵇ بـر پایـه گزاره‌هایـی بیـان می‌شـود کـه از پشـتوانهٔ متنـی و دینـی معتبـر برخـوردار اسـت.

مجمـوع ایـن نمونه‌هـا نشـان می‌دهـد کـه در مناظـرات رضـوی، اصـل کیفیـت در چنـد سـطح مختلـف رعایـت می‌شـود: نخسـت در سـطح صدق‌گویـی، بـه ایـن معنـا کـه گزاره‌هـای مطرح‌شـده مبتنـی بـر بـاور و یقیـن گوینـده اسـت؛ دوم در سـطح اسـتناد، بدیـن معنـا کـه ادعاهـا همـواره بـا شـواهد متنـی یـا تاریخـی پشـتیبانی می‌شـوند؛ و سـوم در سـطح انتخـاب منبـع، بـه ایـن معنـا کـه امـام﵇ بـرای اقنـاع مخاطـب از منابعـی اسـتفاده می‌کنـد کـه خـود مخاطـب نیـز اعتبـار آن‌هـا را می‌پذیـرد. چنیـن راهبردی موجـب می‌شـود گفتـار امـام﵇ از منظـر کاربردشناسـی گفتـار کامـلاً منطبـق بـا اصـل کیفیـت گرایس باشـد و در نتیجـه، از قـدرت اقناعـی بالایـی در فضـای مناظـره برخـوردار شـود.

۲-۲-۳. اصل ارتباط

در اصـل «ارتبـاط» یـا «ربـط» از دسـتگاه همـکاری گرایـس، گوینـده موظـف اسـت سـخنی را بگویـد کـه «مرتبط‌تریـن» و «مقتضـای مقـام» باشـد. بـه بیـان گرایـس، ایـن اصـل اقتضـا می‌کنـد کـه مشـارک در گفت‌وگـو، از گفتـن مطالـب بی‌ربـط، حاشـیه‌ای یـا غیـرلازم پرهیـز کنـد و هـر جملـه‌ای کـه می‌گویـد بایـد بـه پیشـبرد همـان خـطّ گفت‌وگـو کمـک کنـد (Grice ,1975 :47) . گرایـس دربـارهٔ ایـن اصـل معتقـد اسـت کـه بی‌ربـط سـخن نگوییـد، ارتبـاط کلامتـان را بـا پاره‌گفتـار قبـل حفـظ کنیـد، در مـورد امـوری کـه مربـوط به مکالمهٔ شـما نیسـت صحبت نکنید(بـه نقـل از: صفـوی، ۱۳۹۲: ۱۱٤)؛ بـه عبارت دیگـر طرفیـن مکالمـه بایـد حرف‌هـای مناسـب بـا موضـوع بزننـد و از پرداختـن بـه مباحـث بی‌مـورد پرهیـز کننـد(همـان: ٤۷). اصـل ارتبـاط بـا اصـل «روش» کـه در ادامـه بـه آن خواهیـم پرداخـت، «قرابـت مفهومـی و نظـری دارد؛ امـا بیشـتر بـر مفاهیـم کلـی و محتوایـی کلام صحـه می‌گذارد»(ملاابراهیمـی و صالحانـی فارسـانی، ۱٤۰۲: ۱۰۵).

هنگامـی کـه ایـن اصـل در مناظـرات دینـی بررسـی می‌شـود، اهمیـت آن دوچنـدان می‌گـردد؛ زیـرا کوچک‌تریـن خـروج از مسـیر بحـث، موجـب تضعیـف اسـتدلال می‌شـود. بررسـی مناظـرات امـام رضـا﵇ نشـان می‌دهـد کـه ایشـان در تمـام گفت‌وگوهـا بیـش از هـر چیـز بـر «حفـظ خـطّ ارتباطـی دقیـق»

تمرکز دارد: هر جمله‌ای که می‌گوید دقیقاً برای پیشبرد همان نقطه اصلی مناظره است و هیچ سخن زائد، بی‌ربط یا خارج از موضوع مطرح نمی‌شود. در حقیقت هدف آن حضرت ﷺ، «رسیدن به فهمی انتقادی و روشن از موضوع مورد بحث، ارتقای خودآگاهی فرد شرکت‌کننده در مباحثه و ایفای نقش کاتالیست (تسریع‌کننده) برای کمک به مخاطب است تا به روش آگاهانه‌تر و روشن‌تری به مباحث نگاه کند»(هاشمی اردکانی و میرشاه جعفری، ۱۳۸۷: ۱۰).

شواهد متعدد از مناظرات رضوی، اصل ارتباط را به‌خوبی آشکار می‌سازد. در آغاز مناظرهٔ امام رضا ﷺ با جاثلیق، هنگامی که امام ﷺ موضوع را به «نبوت پیامبر اسلام در منابع مسیحی» محدود می‌کند، نخستین جمله‌ای که می‌گوید دقیقاً برای تثبیت همین میدان بحث است: «قَالَ الرِّضَا ﷺ: يَا نَصْرَانِيُّ، لَوْلَا أَنِّي أُحَاجُّكَ بِالتَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ مَا حَاجَجْتُكَ، وَإِنَّمَا أُجَادِلُكَ بِكِتَابِكَ الَّذِي تُقِرُّ بِهِ»(ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۲: ۱۸۷)؛ «امام فرمود: ای نصرانی، اگر نبود که با تورات و انجیل با تو احتجاج می‌کنم، با تو سخن نمی‌گفتم؛ و همانا تنها با کتابی که خود به آن ایمان داری با تو مجادله می‌کنم.»

این جمله از نظر اصل ارتباط، تعیین‌کنندهٔ کلّ خط بحث است. امام ﷺ به جای ورود به مقدمات گسترده یا بحث‌های جانبی درباره نبوت، فضای گفت‌وگو را فوری بر نقطهٔ «منبع مشترک» متمرکز می‌کند. این نوع آغاز، بیشترین میزان ارتباط را با مسئله اصلی دارد: اعتبار پیامبر اسلام ﷺ از نگاه کتاب مقدّس مخاطب. هر جمله بعدی بر همین خط استوار است و هیچ‌گاه امام ﷺ از این مسیر فاصله نمی‌گیرد.

پس از این تثبیت، امام ﷺ بلافاصله به «نقطهٔ محوری» انجیل می‌پردازد: بشارت به فارقلیط. در عین اینکه می‌توانست ده‌ها مقدمه تاریخی بیاورد، تنها یک پرسش دقیق می‌پرسد که مستقیم به موضوع مربوط است: «قَالَ الرِّضَا ﷺ: أَلَيْسَ فِي الْإِنْجِيلِ ذِكْرُ الْفَارَقْلِيطِ؟ قَالَ الْجَاثَلِيقُ: بَلَى»(همان: ۱۷۳)؛ «امام پرسید: آیا در انجیل ذکر فارقلیط نیست؟ گفت: چرا.»

این پرسش از نظر اصل ارتباط، نمونهٔ کامل رعایت آن است. کوتاه، مستقیم، فاقد حاشیه و دقیقاً متمرکز بر شواهدی که به نتیجهٔ نهایی مناظره منتهی می‌شود. هر جمله، گام بعدی را منطقی و مرتبط با جمله قبل می‌سازد. هیچ مطلب غیرضروری در میان نیست.

در مناظرهٔ امام ﷺ با رأس الجالوت نیز همین سبک گفتار دیده می‌شود. امام ﷺ ابتدا از او اقرار می‌گیرد که به تورات و نبوت موسی ﷺ ملتزم است؛ سپس بدون هیچ مقدمه فرعی، مستقیم آیه‌ای را مطرح می‌کند که به «آمدن پیامبری از میان برادران بنی‌اسرائیل» اشاره دارد.

این گفت‌وگو چنین آمده است: «قَالَ الرِّضَا عليه‌السلام: يَا رَأْسَ الْجَالُوتِ، أُنْشِدُكَ بِاللَّهِ، هَلْ فِي التَّوْرَاةِ أَنَّ اللَّهَ قَالَ لِمُوسَى: إِنِّي أُقِيمُ لَهُمْ نَبِيًّا مِنْ إِخْوَتِهِمْ؟ قَالَ: نَعَمْ»(همان: ۱۷۸)؛ «امام فرمود: ای رأس الجالوت، تو را به خدا سوگند می‌دهم؛ آیا در تورات این گفته خدا به موسی نیست که: برای آنان پیامبری از میان برادرانشان برمی‌انگیزم؟ گفت: آری.»

اینجا نیز امام عليه‌السلام هیچ‌یک از بحث‌های جانبی تورات، تاریخ یهود، یا حتی تفسیرهای مختلف را وارد مناظره نمی‌کند. تنها بخشی از تورات را که دقیقاً به موضوع «اثبات نبوت پیامبر اسلام» مربوط است، انتخاب و مطرح می‌کند. این معناداری انتخاب، خود رعایت کامل اصل ارتباط است؛ زیرا هر سخنی که به پیشبرد هدف مناظره کمکی نکند کنار گذاشته شده است.

در مناظرهٔ امام عليه‌السلام با زندیق نیز نمونه‌ای از «تذکر برای بازگرداندن خطّ بحث به مسیر اصلی» دیده می‌شود. زندیق گاهی سعی می‌کند فرازهایی خارج از محور «اثبات صانع» مطرح کند؛ اما امام عليه‌السلام او را به اصل بحث برمی‌گرداند. در بخشی از این گفت‌وگو آمده است: «قَالَ الزِّنْدِيقُ: فَمَا الدَّلِيلُ عَلَى أَنَّ لِلْعَالَمِ صَانِعًا؟ فَقَالَ الرِّضَا عليه‌السلام: وُجُودُ الْحَادِثِ دَلِيلُ عَلَى الْمُحْدِثِ...»(طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲: ۱۸۰)؛ «زندیق گفت: دلیل اینکه جهان سازنده دارد چیست؟ امام فرمود: وجود پدیده‌ها دلیل وجود پدیدآورنده است ...».

هنگامی که زندیق پس از این پاسخ، به‌جای پیگیری استدلال از مسیر منطقی، وارد توصیفات بیرون از بحث می‌شود، امام عليه‌السلام با جمله‌ای کوتاه او را بازمی‌گرداند: «قَالَ الرِّضَا عليه‌السلام: لَيْسَ هَذَا مِنْ مَسْأَلَتِنَا، أَجِبْ عَمَّا سَأَلْتُكَ»(همان: ۱۸۲)؛ «امام فرمود: این از مسئله ما نیست؛ به همان چیزی پاسخ بده که پرسیدم.»

این جمله، نمونه‌ای روشن از «بازگرداندن گفت‌وگو به اصل ارتباط» است. امام عليه‌السلام اجازه نمی‌دهد گفتمان منشعب، پراکنده یا دچار انحراف موضوعی شود. چنین کنترلی بر خطّ ارتباطی گفت‌وگو موجب می‌شود مناظره به هدف اصلی خود برسد.

در گفت‌وگو با علی بن محمد بن جهم نیز هنگامی که او آیات مربوط به پیامبران را از مسیر اصلی بحث تغییر می‌دهد، امام عليه‌السلام با بیانی صریح او را به اصل موضوع بازمی‌گرداند. وقتی او داستان داوود و اوریا را به‌گونه‌ای مطرح می‌کند که مستلزم نسبت ناروا به پیامبر باشد، امام عليه‌السلام فوری موضوع را به جایگاه پیامبران بازمی‌گرداند: «قَالَ الرِّضَا عليه‌السلام: وَيْحَكَ يَا عَلِيُّ! إِنَّمَا أُنْزِلَ الْقُرْآنُ لِيُفَسَّرَ بَعْضُهُ بَعْضًا، وَلَيْسَ فِيمَا تَذْكُرُهُ شَيْءٌ مِنْ ذَلِكَ.»(ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۲: ۲۰۳)؛ «امام فرمود: وای بر تو ای علی! قرآن برای آن نازل شده که برخی از آیاتش برخی دیگر را تفسیر کند،

و هیچ‌یک از آنچه گفتنی در آیات نیست».

این سخن، علاوه بر اصلاح برداشت نادرست، از نظر اصل ارتباط نوعی «قطع مسیر انحرافی» و برگرداندن گفتار به مسیر اصلی است: جایگاه پیامبران و فهم درست قرآن. هیچ توضیح غیرمرتبطی طرح نمی‌شود؛ همه چیز دقیقاً در راستای تصحیح خطّ استدلال است.

به طور کلی می‌توان گفت که رعایت اصل ارتباط در مناظرات امام رضا علیه‌السلام در سه سطح قابل مشاهده است: نخست تعیین دقیق دایرهٔ موضوعی مناظره در آغاز گفت‌وگو؛ دوم انتخاب شواهد و جملاتی که کاملاً به همان موضوع مربوط‌اند و از هرگونه حاشیه‌روی پرهیز دارند؛ و سوم، بازگرداندن مخاطب به موضوع اصلی هرگاه که سخن او از مسیر بحث منحرف شود. چنین تنظیم هوشمندانهٔ خط ارتباط، علاوه بر سازگاری کامل با اصل ارتباط گرایس، موجب انسجام گفتمانی، پیشبرد دقیق استدلال و افزایش قدرت اقناعی گفت‌وگوهای رضوی شده است.

۲-۲-٤. اصل روش

در نظریهٔ همکاری گرایس، اصل «شیوه» یا «روش» ناظر به چگونگی بیان سخن است، نه محتوای آن. گرایس در توضیح این اصل تأکید می‌کند که گوینده باید سخن خود را به گونه‌ای بیان کند که روشن، منظم و عاری از ابهام باشد؛ بنابراین باید از ابهام، پیچیدگی غیرضروری، اطاله بی‌فایده و آشفتگی در بیان پرهیز کند و گفتار را به صورت واضح و منظم عرضه نماید (Grice, 1975: 47). این اصل در حقیقت نوعی سخن گفتنِ روشمند است و «نقص آن در یک اثر ادبی و فنّی، موجب القاء نشانه‌های گفتمانی و اندیشگانی می‌شود»(ملابراهیمی و صالحانی فارسانی، ۱٤۰۲: ۱۰۷).

رعایت اصل «روش» در مناظرات علمی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا هرچه بیان استدلال روشن‌تر، دقیق‌تر و منظم‌تر باشد، امکان فهم و پذیرش آن برای مخاطب بیشتر خواهد بود. بررسی مناظرات امام رضا علیه‌السلام نشان می‌دهد که آن حضرت علیه‌السلام در بیان استدلال‌های خود به شکل قابل توجهی به وضوح، نظم منطقی و پرهیز از ابهام توجه دارد؛ به گونه‌ای که ساختار پاسخ‌ها غالباً کوتاه، روشن و مرحله‌مند است و مخاطب به آسانی می‌تواند مسیر استدلال را دنبال کند. با درنگی در مناظرات رضوی روشن می‌شود که متن این مناظرات، «سرشار از استدلال‌های محکم، ادلهٔ قوی و به دور از متشابهات است»(مقدس، ۱۳۹۹: ٦۵).

نمونه‌ای روشن از این شیوه در مناظرهٔ امام رضا علیه‌السلام با عمران صابی دیده می‌شود. عمران از متکلمان مشهور عصر مأمون بود و پرسش‌های پیچیده‌ای دربارهٔ توحید و صفات الهی مطرح

می‌کرد. در بخشی از این مناظره، او دربارهٔ ماهیت خداوند پرسشی فلسفی مطرح می‌کند: «قَالَ عِمْرَانُ الصَّابِئُ: أَخْبِرْنِی عَنِ الْکَائِنِ الْأَوَّلِ، هَلْ کَانَ قَبْلَ الْخَلْقِ شَیْءٌ غَیْرُهُ؟ فَقَالَ الرِّضَا علیه‌السلام: لَمْ یَکُنْ قَبْلَهُ شَیْءٌ، وَکَانَ هُوَ الْأَوَّلَ بِلَا أَوَّلِیَّةٍ»(ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۲: ۱۹۱)؛ «عمران صابی گفت: مرا از موجود نخستین آگاه کن؛ آیا پیش از آفرینش چیزی جز او وجود داشت؟ امام فرمود: پیش از او چیزی نبود و او نخستین است، بی‌آنکه آغازمندی داشته باشد.»

در این پاسخ، امام علیه‌السلام پرسشی پیچیده و فلسفی را با عبارتی کوتاه و روشن پاسخ می‌دهد. به جای ورود به اصطلاحات دشوار فلسفی، ساختار پاسخ به گونه‌ای تنظیم شده است که مفهوم اصلی؛ یعنی ازلیّت خداوند با زبانی شفاف بیان شود. چنین بیانی از منظر اصل شیوه نشان‌دهندهٔ پرهیز از پیچیدگی غیرضروری و تلاش برای وضوح در انتقال معناست.

در ادامه همین مناظره، عمران پرسش دیگری درباره چگونگی آفرینش جهان مطرح می‌کند و می‌پرسد که آیا خداوند از چیزی جهان را آفرید یا بدون ماده پیشین. امام علیه‌السلام در پاسخ، استدلال را به صورت مرحله‌ای و کاملاً منظم بیان می‌کند: «قَالَ عِمْرَانُ: أَخْبِرْنِی عَنِ الْخَلْقِ، أَمِنْ شَیْءٍ خَلَقَهُمْ أَمْ لَا مِنْ شَیْءٍ؟ فَقَالَ الرِّضَا علیه‌السلام: لَیْسَ مِنْ شَیْءٍ خَلَقَهُمْ؛ لَوْ کَانَ مِنْ شَیْءٍ لَکَانَ مَعَهُ قَدِیمًا»(همان: ۱۹۳)؛ «عمران گفت: مرا از آفرینش آگاه کن؛ آیا خداوند آنان را از چیزی آفرید یا از هیچ؟ امام فرمود: آنان را از چیزی نیافرید؛ زیرا اگر از چیزی بود، آن چیز نیز همراه او قدیم می‌بود.»

در اینجا استدلال امام علیه‌السلام به شکلی کاملاً روشن و منظم ارائه شده است. ابتدا پاسخ اصلی بیان می‌شود («از چیزی نیافرید»)، سپس دلیل آن به صورت منطقی و کوتاه ذکر می‌گردد («زیرا اگر از چیزی بود، آن چیز نیز قدیم می‌بود»). چنین نظم منطقی در بیان استدلال موجب می‌شود مخاطب مسیر استنتاج را بدون ابهام دنبال کند. این دقیقاً همان چیزی است که گرایس در اصل شیوه از آن با عنوان «منظم بودن بیان» یاد می‌کند.

نمونهٔ دیگری از رعایت این اصل در گفت‌وگوی امام رضا علیه‌السلام با سلیمان مروزی از متکلمان مشهور خراسان دیده می‌شود. سلیمان درباره مسئلهٔ «بداء» و تغییر در تقدیر الهی پرسش‌هایی مطرح می‌کند. امام علیه‌السلام برای جلوگیری از ابهام، ابتدا مفهوم بداء را به صورت دقیق تعریف می‌کند و سپس مثال‌هایی روشن می‌آورد. در بخشی از این گفت‌وگو آمده است: «قَالَ سُلَیْمَانُ الْمَرْوَزِیُّ: أَفَیَبْدُو لِلَّهِ فِی شَیْءٍ لَمْ یَکُنْ یَعْلَمُهُ؟ فَقَالَ الرِّضَا علیه‌السلام: سُبْحَانَ اللَّهِ! مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ یَبْدُو لَهُ فِی شَیْءٍ لَمْ یَعْلَمْهُ أَمْسِ فَابْرَءُوا مِنْهُ» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج۲: ۴۳۲)؛ «سلیمان مروزی گفت: آیا برای خدا چیزی آشکار می‌شود که پیش‌تر آن را نمی‌دانست؟ امام

فرمود: منزه است خدا! هر کس گمان کند که برای خدا چیزی آشکار می‌شود که دیروز آن را نمی‌دانست، از او بیزاری بجویید.»

در این پاسخ، امام﵇ ابتدا معنای نادرست بداء را که ممکن است در ذهن مخاطب شکل گرفته باشد، رد می‌کند. این روش در حقیقت نوعی «رفع ابهام مفهومی» است که از مهم‌ترین مؤلفه‌های اصل شیوه به شمار می‌آید. پس از آن، امام﵇ معنای صحیح بداء را توضیح می‌دهد و نشان می‌دهد که بداء به معنای تغییر در علم الهی نیست، بلکه به معنای آشکار شدن تقدیر برای انسان‌هاست. این روش مرحله‌ای (ابتدا رفع برداشت نادرست و سپس تبیین معنای صحیح) نمونه‌ای از بیان منظم و شفاف در گفت‌وگو است.

نمونهٔ دیگری از وضوح و ترتیب در بیان در مناظرهٔ امام﵇ با متکلمان در مجلس مأمون دیده می‌شود؛ جایی که امام﵇ برای توضیح مسئلهٔ توحید، به جای طرح مباحث پیچیده، استدلالی ساده و روشن ارائه می‌دهد: «قَالَ الرِّضَا﵇: كُلُّ مَا فِي الْخَلْقِ لَا يُوجَدُ فِي خَالِقِهِ، وَكُلُّ مَا يُمْكِنُ فِي الْمَخْلُوقِ يَمْتَنِعُ فِي صَانِعِهِ»(ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج۱۹۹:۲)؛ «امام فرمود: هر آنچه در مخلوق یافت می‌شود، در خالق وجود ندارد؛ و هر چیزی که در مخلوق ممکن است، در آفرینندهٔ آن محال است.»

این جمله نمونه‌ای از بیان فشرده، روشن و فاقد ابهام است. ساختار متقارن و منطقی آن موجب می‌شود مفهوم توحید و تنزیه الهی به شکلی روشن در ذهن مخاطب تثبیت شود. چنین بیانی از منظر اصل شیوه نشان‌دهندهٔ استفاده از ساختارهای زبانی منظم و قابل فهم برای انتقال مفاهیم پیچیده است.

بررسی این نمونه‌ها نشان می‌دهد که در مناظرات رضوی اصل شیوه در چند سطح رعایت می‌شود: نخست در سطح وضوح زبانی، به این معنا که مفاهیم پیچیده با بیانی روشن و قابل فهم مطرح می‌شوند؛ دوم در سطح نظم استدلالی، به گونه‌ای که پاسخ‌ها اغلب به صورت مرحله‌مند و منطقی ارائه می‌گردند؛ و سوم در سطح رفع ابهام مفهومی، به این معنا که امام﵇ پیش از طرح استدلال اصلی، برداشت‌های نادرست یا مبهم را اصلاح می‌کند. این ویژگی‌ها سبب می‌شود که گفتار امام رضا﵇ در مناظرات نه تنها از نظر محتوایی استوار باشد، بلکه از حیث شیوه بیان نیز کاملاً با اصل «روش» در نظریهٔ همکاری گرایس سازگار و در نتیجه از وضوح و قدرت اقناعی بالایی برخوردار باشد.

۳. نتیجه‌گیری

- تحلیل مناظرات امام رضا ﷺ بر اساس نظریهٔ اصل همکاری پل گرایس نشان می‌دهد که ساختار گفت‌وگویی این مناظرات از نظم و انسجام ارتباطی قابل توجهی برخوردار است و راهبردهای زبانی به‌کار رفته در آن‌ها با بسیاری از اصول مطرح در کاربردشناسی زبان همخوانی دارد. بررسی نمونه‌های گفت‌وگویی نشان داد که امام رضا ﷺ در فرایند تعامل با مخاطبان، غالباً حداکثرهای مکالمه‌ای گرایس را رعایت می‌کند و پاسخ‌های خود را به‌گونه‌ای ارائه می‌دهد که از نظر میزان اطلاعات، صدق و استناد، ارتباط موضوعی و وضوح بیان با هدف گفت‌وگو هماهنگ باشد.

- در سطح حداکثر کمیت، پاسخ‌های امام ﷺ معمولاً متناسب با نیاز اطلاعاتی مخاطب ارائه می‌شود؛ به این معنا که نه از بیان اطلاعات ضروری کاسته می‌شود و نه توضیحاتی زائد که موجب ابهام یا انحراف از موضوع گردد مطرح می‌شود.

- در حداکثر کیفیت نیز استدلال‌ها غالباً مبتنی بر شواهد معتبر و منابع مورد پذیرش مخاطبان است؛ چنان‌که در بسیاری از موارد امام ﷺ برای اقناع طرف مقابل به متون مقدس یا مبانی اعتقادی مورد قبول همان مخاطب استناد می‌کند.

- رعایت حداکثر ربط نیز در جریان مناظرات به‌خوبی مشهود است؛ زیرا پاسخ‌ها به طور مستقیم با پرسش‌ها یا ادعاهای مطرح‌شده ارتباط دارد و از پراکندگی موضوعی پرهیز می‌شود.

- همچنین در چارچوب حداکثر شیوه، بیان استدلال‌ها غالباً روشن، منظم و عاری از ابهام است و این امر به فهم بهتر مخاطبان کمک می‌کند.

- در عین حال، در برخی موارد مشاهده می‌شود که نقض هدایت‌شدهٔ برخی حداکثرهای مکالمه‌ای به‌عنوان راهبردی بلاغی و استدلالی به کار می‌رود. این نقض‌ها غالباً به شکل ایجاد تلویحات مکالمه‌ای ظاهر می‌شود؛ به گونه‌ای که پاسخ‌های کوتاه، پرسش‌های متقابل یا استدلال‌های غیرمستقیم، مخاطب را به استنتاج معنای ضمنی هدایت می‌کند. چنین راهبردی علاوه بر افزایش تأثیر اقناعی گفت‌وگو، مخاطب را در فرایند استدلال مشارکت می‌دهد و زمینه درک عمیق‌تر مفاهیم را فراهم می‌سازد.

- بر این اساس می‌توان گفت که مناظرات رضوی نه‌تنها از منظر کلامی و تاریخی اهمیت دارند، بلکه از دیدگاه زبان‌شناسی کاربردی نیز نمونه‌ای قابل توجه از تعامل گفتاری مؤثر به شمار

می‌آینـد. به‌کارگیـری آگاهانـه اصـول ارتباطـی، مدیریـت جریـان گفت‌وگـو و بهره‌گیـری از تلویحـات مکالمـه‌ای نشـان می‌دهـد کـه سـاختار زبانـی ایـن مناظـرات بـا الگوهـای مطـرح در نظریه‌هـای نویـن تحلیـل گفتمـان قابـل تبییـن اسـت. از ایـن رو، بررسـی متـون مناظـره‌ای در میـراث اسـلامی با اسـتفاده از چهارچوب‌هـای نظـری زبان‌شناسـی می‌توانـد افق‌هـای تـازه‌ای در مطالعـات میان‌رشـته‌ای میـان زبان‌شناسـی، مطالعـات دینـی و تحلیـل گفتمـان بگشـاید.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

آشوری، نسیم و همکاران. (۱۴۰۳). «تحلیل خطبه متقین با تکیه بر نظریه گرایس». ***مطالعات میان‌رشته‌ای در زبان و ادبیات عربی***. دورهٔ۱. شماره۲. صص ۱-۲۴.

آقاگُل‌زاده، فردوس. (۱۳۸۵). ***تحلیل گفتمان انتقادی***. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۳۷۸). ***عیون اخبار الرضا***. قم: نشر جهان.

الام، کر. (۱۳۹۵). ***نشانه‌شناسی تئاتر و درام***. ترجمهٔ فرزانه سجودی. چاپ پنجم. تهران: قطره.

انصاری‌نیا، زری؛ خزعلی، انسیه. (۱۳۹۶). «رویکردهای زبانی در تحلیل گفتمان مناظره امام رضا علیه‌السلام با ابوقره صاحب شبرمه (مطالعه موردی کلام الهی)». ***لسان مبین***. دوره۸. شماره۲۸. صص ۱-۲۷.

چپمن، شیوان. (۱۳۸۹). ***معنی کاربردشناختی***. ترجمهٔ محمدرضا بیاتی. تهران: علمی.

حبیب‌اللهی، مهدی و همکاران. (۱۳۹۵). «تفاوت تعبیردر آیات مشابه قرآن بر پایهٔ تخطی از اصول همکاری گرایس». ***آموزه‌های قرآنی***. شمارهٔ۲۴. صص ۱۰۹-۱۴۱.

روشن، بلقیس و لیلا اردبیلی. (۱۳۹۲). ***مقدمه‌ای بر معناشناسی شناختی***. تهران: نشر علم.

شمیسا، سیروس. (۱۳۹۳). ***معانی***. تهران: میترا.

ـــــــــــــ. (۱۳۸۴). ***بیان و معانی***. تهران: میترا.

صفوی، کوروش. (۱۳۸۰). ***درآمدی بر معناشناسی***. تهران: سوره مهر.

ـــــــــــــ. (۱۳۹۲). ***معنی‌شناسی کاربردی***. چ۲. تهران: انتشارات همشهری.

طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). ***الاحتجاج علی أهل اللجاج***. قم: انتشارات اسوه.

قائمی‌نیا، علیرضا. (۱۳۸۹). ***بیولوژی نص: نشانه‌شناسی و تفسیر قرآن***. تهران: سازمان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

لاینز، جان. (۱۳۹۱). ***درآمدی بر معناشناسی زبان***. ترجمهٔ کورش صفوی. تهران: علمی.

مجیدی، حسن. (۱۳۹۲). «تحلیل گفتمان مناظره‌های امام رضا علیه‌السلام». ***فرهنگ رضوی***. سال اول. شماره۲(شماره مسلسل۲). صص ۹-۳۹.

محمودی، اکرم سادات؛ اسودی، علی. (۱۴۰۲). «بررسی اصول گفتگوی حضرت عیسی علیه‌السلام و حواریون در قرآن بر اساس نظریه پل گرایس». ***قرآن و روشنگری دینی***. دوره۸. شماره۱. صص ۱۲۱-۱۳۲.

مقدس، محمود. (۱۳۹۹). «تحلیل مناظرات امام رضا علیه‌السلام بر مبنای نظریه گفتمانی لاکلاو و موفه». ***پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی***. سال۷. شمارهٔ ۱۴. صص ۶۴-۸۹.

مک‌کاریک، ایرنا ریما. (۱۳۸۵). ***دانش‌نامهٔ نظریه‌های ادبی معاصر***. ترجمهٔ مهران مهاجر و محمد نبوی. چاپ۲. تهران: آگه.

ملاابراهیمی، عزت؛ صالحانی فارسانی، پروانه. (۱۴۰۲). «معناشناسی اصول چهارگانه گرایس در رمان ساعت بغداد شهد الراوی». ***زبان و ادبیات عربی***. دورهٔ ۱۵. شماره۴ (پیاپی۳۵). صص ۹۶-۱۱۱.

نجفی ایوکی، علی؛ اسمعیلی، معبود. (١٤٠٢). «تحلیل ودراسۀ خطبۀ الأشباح علی أساس نظریۀ غرایس». ***دراسات حدیثه فی نهج البلاغه***. السنۀ٦. العدد الثانی. صص ٩٩-١١١.

هاشمی اردکانی، سیدحسن؛ میرشاه جعفری، سیدابراهیم. (١٣٨٧). «روش مناظره علمی در سیرۀ آموزشی امام معصوم (مطالعه موردی: مناظرات علمی امام رضا ﷺ)». ***تربیت اسلامی***. سال٣. شماره٧. صص ٧-٢١.

یارمحمدی، لطف‌الله (١٣٨٥). ***ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی***. تهران: هرمس.

یعقوبی، محمدطاهر؛ فاروق، نعمتی. (١٤٠٣). «کاربستِ ساختار منسجم زبانی و واژگانی در منتخبی از مناظرات امام رضا (فرایندی در راستای اقناعگری مخاطب با تکیه بر گفتمان انتقادی فرکلاف)». ***فرهنگ رضوی***. سال١٢. شماره٢ (پیاپی٤٦). صص ٦٥-٨٦.

یول، جورج. (١٣٩٣). ***کاربردشناسی زبان***. ترجمۀ محمد عموزاده مهدیرجی و منوچهر توانگر. تهران: سمت.

Grice, H. P. (1975), "Logic and Conversation". In Syntax and Semantics. Vol. Speech Acts. Eds, Peter Cole and Jerry L. Morgan, New York, San Francisco and London: Academic Press.

Herman, Vimala (1995). Dramatic Discourse: Dialogue as Interaction in plays. London and New York: Routledge.

Levinson, Stephen C. 1983. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.

References

The Holy Qur'an.

Ashouri, N, et al. (2024). "An Analysis of Khutbat al-Muttaqin Based on Grice's Theory." Interdisciplinary Studies in Arabic Language and Literature, 1(2), 1–24. [In Persian].

Aghagolzadeh, F (2006). Critical Discourse Analysis. 1st ed. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].

Elam, K (2016). The Semiotics of Theatre and Drama. Translated by Farzaneh Sojoudi. 5th ed. Tehran: Qatreh Publications. [In Persian].

Ansari-Nia, Zari; Khazali, Ensiyeh. (2017). "Linguistic Approaches to Discourse Analysis of Imam Reza's (AS) Debate with Abu Qurrah, the Owner of Shurmah (A Case Study of Divine Speech)". Lisan Mubin, Vol. 8, No. 28, pp. 1-27. [In Persian].

Chapman, S (2010). Pragmatic Meaning. Translated by Mohammad Reza Bayati. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].

Habibollahi, M, et al. (Autumn–Winter 2016). "Differences in the Interpretation of Similar Qur'anic Verses Based on the Flouting of Grice's Cooperative Principles." Qur'anic Teachings, no. 24, pp. 109–141. [In Persian].

Roshan, B, Ardebili, L (2013). An Introduction to Cognitive Semantics. 1st ed. Tehran: Elm Publishing. [In Persian].

Shamisa, S (2014). Ma'ani [Semantics]. Tehran: Mitra Publications. [In Persian].

Shamisa, S (2005). Bayan and Ma'ani [Rhetoric and Semantics]. Tehran: Mitra Publications. [In Persian].

Al-Saduq, M (Shaykh al-Saduq) (1999). ʿUyūn Akhbār al-Riḍā [The Sources of Reports on al-Riḍā]. Qom: Jahan Publications. [In Arabic].

Safavi, K (2001). An Introduction to Semantics. Tehran: Sureh Mehr Publications. [In Persian].

Safavi, K (2013). Pragmatic Semantics. 2nd ed. Tehran: Hamshahri Publications. [In Persian].

Al-Tabrisi, A. (1403 AH). Argumentation against the People of Obstinacy (Al-Ihtijaj ʻala Ahl al-Lijaj). Qom: Osveh Publications. [In Arabic].

Ghaemi-Nia, A (2010). The Biology of the Text: Semiotics and Qur'anic Interpretation. 1st ed. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian].

Lyons, J (2012). An Introduction to Language Semantics. Translated by Kourosh Safavi. 1st ed. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].

Majidi, H (Summer 2013). "Discourse Analysis of Imam Reza's Debates (Peace Be upon Him)." Razavi Culture, 1(2), 9–39. [In Persian].

Mahmoudi, Akram Sadat; Asoudi, Ali. (2023). "An Analysis of the Principles of Conversation between Jesus (AS) and the Disciples in the Quran Based on Paul Grice's Theory". Quran and Religious Enlightenment, Vol. 8, No. 1, pp. 121-132. [In Persian].

Moghaddas, M (Autumn–Winter 2020). "An Analysis of Imam Reza's Debates (Peace Be upon Him) Based on Laclau and Mouffe's Discourse Theory." Journal of Islamic Sects Studies, 7(14), 64–89. [In Persian].

Makaryk, I. R. (2006). Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. 2nd ed. Tehran: Agah Publications. [In Persian].

Molla Ebrahimi, E, Salehani Farsani, P (Winter 2024). "A Semantic Analysis of Grice's Four Maxims in Shahd al-Rawi's Novel Baghdad Clock." Arabic Language and Literature, 15(4 [no. 35]), 96–111. [In Persian].

Najafi Ivaki, Ali; Esmaeili, Maboud. (2023). "An Analysis and Study of the Sermon of Al-Ashbah Based on Grice's Theory". Hadith Studies in Nahj al-Balagha, Vol. 6, No. 2, pp. 99-111.

Hashemi Ardekani, S, Mirshah Jafari, S (Autumn–Winter 2008). "The Method of Scholarly Debate in the Educational Conduct of the Infallible Imam: A Case Study of Imam Reza's Scholarly Debates (Peace Be upon Him)." Islamic Education, 3(7), 7–21. [In Persian].

Yarmohammadi, L (2006). Communication from the Perspective of Critical Discourse Analysis. Tehran: Hermes Publications. [In Persian].

Yaghoubi, M.T, Nemati, F (Summer 2024). "The Application of Coherent Linguistic and Lexical Structures in Selected Debates of Imam Reza (Peace Be upon Him): A Process of Audience Persuasion Based on Fairclough's Critical Discourse Analysis." Razavi Culture, 12(2 [no. 46]), 65–86. [In Persian].

Yule, G (2014). Pragmatics. Translated by Mohammad Amouzadeh Mahdiraji and M. Tavangar. Tehran: SAMT Publications. [In Persian].

Grice, H. P. (1975), "Logic and Conversation". In Syntax and Semantics. Vol. Speech Acts. Eds, Peter Cole and Jerry L. Morgan, New York, San Francisco and London: Academic Press.

Herman, Vimala (1995). Dramatic Discourse: Dialogue as Interaction in plays. London and New York: Routledge.

Levinson, Stephen C. 1983. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.